

История на западната философия

КНИГА ПЪРВА

Част първа

ФИЛОСОФИТЕ ПРЕДИ СОКРАТ

Глава I. ПОЯВА НА ГРЪЦКАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ

В цялата история няма нищо по-удивително и нищо по-трудно за обяснение от внезапната поява на цивилизацията в Гърция. Много от това, което създава една цивилизация, вече съществувало хилядолетия наред в Египет и Месопотамия и се разпространило оттам в съседните страни. Но някои елементи не достигали, докато не били допълнени от гърците. Какво са постигнали в областта на изкуството и литературата, е известно на всеки, но това, което са направили в чисто интелектуалната област, е дори още по-изключително. Те създали математиката [1], науката и философията; на мястото на простите летописи за първи път поставили историята; разсъждавали свободно за природата на света и целите на живота, необременени от веригите на някакво традиционно ортодоксално учение. Станалото било толкова удивително, че хората до най-последни времена се изумявали и задоволявали с мистични разговори за гръцкия гений. Но развитието на Гърция може да бъде разбрано най-напълно в рамките на науката и подобно изследване си струва изразходването време.

Философията започва от Талес. За щастие можем да установим лесно кога е живял, защото Талес предсказал едно затъмнение, станало според изчисленията на астрономите през 585 година пр.н.е. Така че философията и науката - отначало те са неразделни - са се появили в началото на VI в. пр.н.е. Какво се е случило в Гърция и съседните страни през предходния период? За това може да се говори само с предположения, но благодарение на археологията ние имаме в наше време много повече знания от нашите дядовци.

Писмеността била създадена в Египет около 4000 години пр.н.е., а във Вавилония - малко по-късно. Във всяка от страните тя започвала с рисунки, изобразяващи предметите, за които става дума. Скоро рисунките придобили условен характер, думите вече се представяли не с рисунки, а с идеограми, както все още е характерно за съвременен Китай. В продължение на хилядолетия тази тежка система се развила в азбучно писмо.

Цивилизацията в Египет и Месопотамия дължи ранното си развитие на Нил, Тигър и Ефрат, които правели селското стопанство най-леко и най-производително занятие. Тя е сходна много с цивилизацията, която испанците заварили в Мексико и Перу. Обожествяваният цар имал деспотична власт; в Египет той притежавал цялата земя. Царят имал особено съкровени отношения с върховния бог, увенчаващ политическата религия. Съществувала военна, а също така и жреческа аристокрация. Ако царят се оказал слаб или бивал зает в тежка война, жреческата аристокрация се чувствала способна да посегне на царската власт. Земята се обработвала от роби, принадлежащи на царя, аристокрацията и жреците.

Между египетската и вавилонската теология има съществени разлики. Египтяните мислели повече за смъртта, те вярвали, че душите на умрелите слизат в подземно царство, където ги очаква съдът на Озирис, чието решение се определя от това как са живели на земята. Според тях на душата в края на краищата и предстояло да се върне в тялото. Тази вяра се проявявала в балсамирането на

мъртвите и в издигането на разкошни пирамиди. Пирамиди строели различни фараони в края на IV и началото на III хилядолетие пр.н.е. След това египетската цивилизация започнала да придобива все по-стереотипен характер; прогресът ставал невъзможен заради религиозния консерватизъм. Около 1800 година пр.н.е. Египет бил завзет от семитите-хиксози, които управлявали страната около две столетия. Те не оказали на Египет значително влияние, но тяхното присъствие там вероятно е послужило за разпространяването на египетската цивилизация в Сирия и Палестина.

Историята на Вавилония била по-войнствена от историята на Египет. Управляваща раса отначало не били семитите, а така наречените шумери, чийто произход е неизвестен. Шумерите създали клинописното писмо, прието след това от техните завоеватели семитите. Преди Вавилон да излезе начело и да основе своята империя имало различни независими градове, които в продължение на определен период от време воювали помежду си. Боговете на другите народи придобили подчинена роля, а вавилонският бог Мардук заел положение, каквото например заемал по-късно Зевс в гръцкия пантеон. В Египет картината била същата, но значително по-рано.

Подобно на други древни религии, религиите на Египет и Вавилония били първоначално култове към плодородието. Земята олицетворявала женския пол, а слънцето мъжкия. Обикновено за възплъщение на мъжкото плодородие се смятал бикът, а бикове-богове били общопризнати. Висша сред вавилонските богини била богинята на плодородието Иштар. В цяла Западна Азия се почитала под различни имена Великата майка. Основавайки в Мала Азия храм на тази богиня, гръците-колонисти я нарекли Артемида и приели съществуващия там култ. Така се появила "Диана Ефеска" [2]. Християнството я превърнало в Дева Мария. Не друг, а съветът в Ефес узаконил титлата "Божя майка", принадлежаща на нашата Богородица.

Там, където религията била свързана с имперското правителство, политическите мотиви оказали силно влияние върху преобразуването на примитивните ѝ черти. Бог или богиня започнали да се асоциират с държавата и сега вече били длъжни да помагат не само за обилната реколта, но и за военните победи. Богатата жреческа каста разработила обредната страна и теологията, а в пантеона на боговете поставила няколко богове от съставните части на империята.

Поради връзката на религията с правителството хората започнали да свързват боговете и с морала. Законодателите получавали своите кодекси от бога; така нарушаването на закона било превърнато в проява на неверие. Най-древният от известните досега правови кодекси е кодексът на вавилонския цар Хамурапи (около XXI в. пр.н.е.). Както твърдял царят, кодексът му бил даден от Мардук. Връзката между религията и морала в древността ставала все по-силна с течение на времето.

Вавилонската религия, за разлика от египетската, засягала повече благоденствието тук отколкото щастието отвъд. Магията, пророкуването и астрологията, макар че не били характерни само за Вавилония, били развити там повече от където и да е на друго място. Именно и преди всичко чрез Вавилон те придобили влияние в по-късните периоди на древността. От Вавилон излязло нещо, отнасящо се до науката: денят бил разделен на 24 часа, кръгът - на 360 градуса, открита била и периодичността на затъмненията, което позволило лунните затъмнения да се предсказват точно, а слънчевите - с известна степен на вероятност. Както ще видим по-нататък, тези достижения на вавилонците били използвани от Талес.

Египетската и месопотамската цивилизация били земеделски, а цивилизацията на заобикалящите ги племена все още си оставала пастирска. Развитието на търговията, отначало само морска, внесло нов елемент. Чак до I хилядолетие пр.н.е. хората правели оръжията си от бронз, а племената, които нямали на своя територия необходимите метали, били принудени да си ги набавят чрез търговия или с помощта на пиратство. Пиратството било временно средство. Там, където социалните и политическите условия придобили достатъчно устойчив характер, търговията се оказала по-изгодно занятие. Пионер в търговията явно бил остров Крит, защото в продължение на приблизително единадесет века, вероятно от XXV до XIV в. пр.н.е., на Крит съществувала водеща в художествено отношение култура, известна под названието минойска. Това, което се е запазило от

критското изкуство, създава впечатление за бодрост и почти декадентски разкош и се различава значително от плашещата тъмнина на египетските храмове.

За тази значителна цивилизация не било известно почти нищо до проведените от сър Артър Евънс и неговите последователи разкопки. Цивилизацията била морска, тясно свързана (като изключим епохата на хиксосите) с Египет. От египетски изображения се вижда, че критските моряци са осъществявали значителни търговски връзки между Египет и Крит. Най-високото си развитие тази търговия достигнала през 1500 г. пр.н.е.

Явно критската религия е имала много общи черти с религиите на Сирия и Мала Азия, но в изкуството се наблюдава по-голямо сходство с египетското изкуство, макар че критското изкуство е много оригинално и изумително жизнерадостно. Център на критската цивилизация бил така нареченият "дворец на Минос" в Кнос, спомен за който запазва и класическа Гърция. Критските дворци били доста величествени съоръжения, но приблизително към края на XIV столетие пр.н.е. били разрушени, вероятно от гръцки завоеватели. В основата на критската историческа хронология лежат египетски предмети, намерени в Крит, и критски предмети, намерени в Египет. Навсякъде тук нашите знания зависят от археологическите данни.

Жителите на Крит почитали една или може би няколко богини. Най-вероятно "Повелителката на животните" - ловец и възможен първообраз на класическата Артемида [3]. Тя явно е била и майка: младият ѝ син е единственият (ако не се смята "Повелителят на животните") бог от мъжки пол. Има някои сведения за вяра в задгробния живот, според която, както и в египетските вярвания, земните дела получават възнаграждение или възмездие. Но като цяло жителите на Крит са били, ако се съди по изкуството им, жизнерадостен народ, освободени от силния натиск на мрачни предразсъдъци. Те обичали боевете с бикове, по време на които тореадорите - както мъже, така и жени - показвали изумителна акробатика. Боевете с бикове били религиозни празници и сър Артър Евънс смята, че изпълнителите са принадлежали към най-висшите знатни среди. Но този възглед не е общоприет. Запазилите се изображения са изпълнени с динамика и реализъм.

Жителите на Крит използвали линейно писмо, което не е разшифровано и до днес. На своя остров те били миролюбиви и градовете им не били заобиколени от крепостни стени. Няма съмнение, че ги е пазело тяхното морско могъщество.

Преди да изчезне, минойската култура се разпространила (около 1600 г. пр.н.е.) на гръцкия материк, където продължила да съществува, постепенно израждайки се, почти до 900 г. пр.н.е. Тази цивилизация на континента е известна под името микенска; за нея знаем от царските гробници, а също и от крепостите, разположени по върховете на хълмовете, което свидетелства за по-голям страх от военни нападения отколкото на Крит. И гробниците, и крепостите продължавали да впечатляват въображението на класическа Гърция. Наистина, най-старите произведения на изкуството в дворците били изделия на критското изкуство или на изкуство, много близко до него. Микенската цивилизация, очертаваща се през мъглата на легендите, е описана от Омир.

В историята на микенците има много неопределени неща. Дължат ли цивилизацията си на това, че са били покорени от жителите на Крит? Дали са говорили на гръцки или са принадлежали към местна, по-древна раса? На тези въпроси не може да се отговори определено, но като цяло изглежда вероятно да са били завоеватели, говорещи на гръцки език, и поне аристокрацията им се е състояла от русокоси северни нашественици, донесли със себе си гръцкия език [4]. Гърците дошли в Гърция на три последователни вълни: първо йонийците, след това ахейците и най-накрая дорийците. Йонийците, макар че били покорители, явно усвоили критската култура доста пълно, както по-късно римляните усвоили гръцката цивилизация. Но те били разпръснати и почти всички прогонени от своите приемници ахейците. От хетските плочки, намерени край град Богазкьой, е известно, че през XIV в. пр.н.е. ахейците са създали голяма организирана империя. Микенската цивилизация, отслабена от войната с йонийците и ахейците, била практически разрушена от дорийците - последните гръцки завоеватели. Ако предишните нашественици в основни линии усвоявали минойската религия, дорийците запазили исконната индоевропейска религия на своите предци.

Въпреки това религията от микенските времена продължавала да съществува, особено сред низшите класи. Затова религията на класическа Гърция се оказала смес от две религии. Наистина, някои от класическите богини са имали микенски произход.

Макар горните описания да ни изглеждат правдоподобни, трябва да помним, че не знаем дали микенците са били гърци, или не. Това, което знаем в действителност, е, че цивилизацията им загинала и че приблизително по това време, когато съществуването ѝ наближавало края си, желязото изместило бронза и превъзходството по море било придобито за известно време от финикийците.

Но през последния период на микенската епоха и след гибелта ѝ някои от завоевателите се установявали на едно място и ставали земеделци, докато други продължавали нататък, първо към островите на Мала Азия, а след това към Сицилия и Южна Италия, където основали градове, живеещи от морска търговия. Точно в тези приморски градове гърците за първи път дали качествено нов принос за цивилизацията. Първенството на Атина дошло по-късно, а когато настъпило, също било свързано с морското могъщество.

Континентална Гърция е планинска страна, която в значителната си част е безплодна. Но в замяна на това там има много плодородни долини със свободен достъп до морето и отрязани от планините удобни сухопътни комуникации помежду им. В тези долини се появили малки самостоятелни общества, живеещи от земеделие, концентрирани около някой град и обикновено разположени близо до морето. При такива условия е естествено, когато населението на едно или друго общество се разрасне прекалено много в сравнение с вътрешните си ресурси, тези, които нямат възможност да живеят на земята, да се заемат по принуда с мореходство. Градовете на континентална Гърция често основавали колонии по места, където било по-лесно да се намерят средства за съществуване отколкото в родината. Така в най-древния исторически период гърците от Мала Азия, Сицилия и Италия се оказали по-богати от гърците, живеещи на полуострова.

Обществените системи в различните части на Гърция били доста различни. В Спарта една малка аристократична прослойка съществувала за сметка на поробените илоти от друга раса. В най-бедните земеделски райони населението се състояло предимно от селяни, обработващи земята си с помощта на своите семейства. Но там, където процъфтявали търговията и промишлеността, свободните граждани забогатявали чрез експлоатация на роби: мъже в рудниците и жени в текстилното производство. В Йония роби били хората от околните варварски племена. Робите по правило се набавяли отначало по време на война. С увеличаването на богатството се задълбочавала изолацията на знатните жени, които по-късно вече започнали да вземат съвсем малко участие в различните страни от живота на гръцката цивилизация, като изключим от това число Спарта и Лесбос.

Развитието протичало доста еднообразно: отначало от монархия към аристокрация, след това към редуване на тирания и демокрация. Царете нямали абсолютна власт, както в Египет и Вавилон. Те управлявали с участието на съвет на старейшините и не могли да нарушават безнаказано обичаите. "Тиранията" не означавала непременно лошо управление, а само управление на човек, чиито властови претенции не се основавали на принципа на наследствеността. "Демокрацията" означавала управление на всички граждани с изключение на жените и робите. Първите тирани, напомнящи Медичите, се сдобили с властта, защото били най-богатите представители, съответстващи на плутокрацията. Често източници на богатствата им били притежаваните от тях златни и сребърни рудници, станали по-доходни благодарение на един нов институт - монетната система, възприета от съседното на Йония Лидийско царство [5]. Явно сеченето на монети е било изобретено малко преди VII в. пр. н. е.

Един от основните резултати, които гърците постигнали от търговията и пиратството - отначало тези два вида дейност едва ли се различавали - било изобретяването на писмото. Макар че в Египет и Вавилония писмото съществувало хилядолетия наред и минойските критяни също имали писменост, която се оказва разновидност на гръцката, времето, когато гърците са започнали да пишат, използвайки азбука, остава неизвестно. Те се научили на това изкуство от финикийците,

които, подобно на останалите обитатели на Сирия, изпитали влиянието на Египет и Вавилония и до появата на гръцките градове в Йония, Италия и Сицилия били първи в мореходството и морската търговия. През XIV в. пр.н.е. в писмо до Ехнатон ("еретичния" фараон на Египет) сирийците използвали все още вавилонския клинопис, но Хирам от Тир (969-936 г. пр.н.е.) вече си служи с финикийската азбука, която вероятно се е развила от египетската писменост. Отначало египтяните използвали чисто рисунково писмо. Постепенно рисунките придобивали все по-условен характер, започнали да изобразяват срички (първите срички от названията на изобразяваните неща) и накрая отделни букви по принципа "Л е означавало Лъконосец, стрелящ в жаба" [6]. Този последен успех, който съвсем не постигнали в някаква завършена форма египтяните, а финикийците, означавал създаване на азбука с всичките ѝ преимущества. Заимствайки от финикийците това изобретение, гръците променили азбуката така, че да обслужва езика им. Като направили и много важно нововъведение, добавяйки букви за съгласните звукове, защото финикийската азбука се състояла от знаци, бележещи само съгласните. Не може да има съмнение, че придобиването на този удобен начин за писане е ускорило значително прогреса на гръцката цивилизация.

Омир бил първият знаменит продукт на елинската цивилизация. Всички съждения за Омир са предположения, но явно най-приемливо е мнението, че зад това име стои по-скоро цяла редица поети, а не една личност. За завършването на "Илиада" и "Одисея" са били необходими вероятно около двеста години. Някои смятат, че поемите са били създадени в периода от 750 до 550 г. пр.н.е. [7], докато други твърдят, че "Омир" е бил почти завършен в края на VIII столетие пр.н.е. [8]. Омировите поеми в известната ни форма са пренесени в Атина от Лизистрат, който управлява там (с прекъсвания) от 560 до 527 г. пр.н.е. Оттогава натам атинските младежи учели Омир наизуст и това станало най-важна част от образованието. В някои части на Гърция, особено в Спарта, Омир получил подобно признание едва в много по-късно време.

Омировите поеми, подобно на изисканите рицарски романи от късното средновековие, отразявали гледната точка на цивилизованата аристокрация, която игнорирала различните предразсъдъци, запазили се още сред населението, като плебейски. В по-късни времена много от тези предразсъдъци се появили отново на бял свят. Опирайки се на данни от антропологията, съвременните автори са стигнали до извода, че, намирайки се много далече от първобитния примитивизъм, Омир е бил реформатор, защитаващ висшите класови идеали на градското просвещение и напоящ рационализатор на древните митове през XVIII век. Олимпийските богове, представляващи религията на Омир, съвсем не са били единствените обекти на поклонение от страна на гръците, независимо дали става въпрос за епохата на Омир, или за по-късна епоха. В народната религия имало и други, по-тъмни и диви елементи, които били изтласкани встрани от гръцкия интелект по време на разцвета му, но чакащи само момент на слабост или страх, за да нападнат. По време на упадък се оказало, че вярванията, отхвърлени от Омир и наполовина погребани през класическия период, продължават да живеят. Този факт обяснява много от това, което днес би ни се сторило противоречиво и удивително.

Първобитната религия навсякъде имала по-скоро племенен, отколкото личен характер. С нея били свързани определени ритуали, които трябвало да съдействат за осъществяване с помощта на симпатическа магия на племенните интереси, засягащи особено плодородието - растителното, животинското и човешкото. Зимното слънцестоене се смятало за време, когато слънцето трябва да бъде ободрявано, за да не губи повече силата си, пролетта и събирането на реколтата също изисквали съответните обреди. Тези обреди често бивали такива, че предизвиквали колективна възбуда, като индивидите губели усещането си за разединеност и започвали да се чувстват едно цяло с племето. В целия свят на определено стъпало на религиозната еволюция са съществували обреди, при които са убивали и изяждали свещени животни и хора. Различните райони са преминавали през този стадий в различни времена. Принасянето на хора в жертва на боговете се запазвало обикновено по-дълго от обредното изяждане на човешки жертви. В Гърция човешките жертвоприношения понякога се практикували дори в началото на историческия период. Ритуали за плодородие без

подобни жестокости са били характерни за цяла Гърция, елевсинските мистерии например по своята символика са били всъщност земеделски празници.

Трябва да се признае, че религията на Омир не е много религиозна. Неговите богове са напълно човешки; те се отличават от хората само с безсмъртието си и с това, че притежават свръхчовешки способности. В морално отношение те не могат изобщо да бъдат предпочетени пред човека и е трудно да се разбере как са могли да внушават силно благоговение. На някои места у Омир, вероятно по-късни, отношението към тях е по волтеровски непочтително. Истинските религиозни чувства, които могат да бъдат открити у Омир, се отнасят не толкова до боговете на Олимп, колкото до по-неясни същества като Съдбата, Необходимостта или Предопределението, на които се подчинява дори Зевс. Идеята за Съдбата оказала силно влияние върху цялата гръцка мисъл и вероятно е била един от източниците, от които науката е извлякла вярата си в природния закон.

Омировите богове са богове на аристокрацията на завоевателите, а не богове на полезното плодородие на тези, които наистина са обработвали земята. Гилбърт Мъри пише: "Боговете на повечето нации претендирали, че са създатели на света. Олимпийците не претендирали за това. Най-много, което могли да направят някога, било, че го завоювали... И как се държат, след като овладяват своите царства? Грижат ли се за управлението? Съдействат ли за земеделието? Занимават ли се с търговия и промишленост? Съвсем не. А и защо им трябва да се трудят честно? Те считат, че е по-лесно да са на годишни доходи, като поразяват с удари на мълнии тези, които не плащат. Те са вождове-завоеватели, кралски пирати. Те воюват, пируват, играят, свирят, напиват се до козирката и се прививат от смях над дошлия при тях купукащ ковач. Те не се страхуват от никого освен от собствения си цар. Те никога не лъжат, ако не става въпрос за война или любов. [9]

Омировите герои хора също не блестят с особено добро поведение. Първостепенно семейство сред тях е домът на Пелопс, но той изобщо не може да служи за образец на щастлив семеен живот.

"Тантал, азиатският основател на династията, започнал своята кариера с пряко прегрешение пред боговете. Казват, че се опитал да ги накара да ядат човешко месо, убивайки за тази цел собствения си син Пелопс. Последният, възкресен по чудодееен начин, разгневява на свой ред боговете. Той победил в известно състезание с колесници противника си Еномай, цар на Писа, използвайки кочияша му Миртил, на когото обещал щедро възнаграждение, а след това, за да се отърве от съюзника си, го хвърлил в морето. Проклятието преминало и върху синовете на Пелопс - Атрей и Фиест - под формата на силна, ако не действително непреодолима подбуда към престъпление. Прелъстявайки съпругата на брат си, Фиест успял в резултат на това да открадне от него семейното "щастие" - знаменития златорун овен. На свой ред Атрей, който осигурил изгнанието на Фиест, се престорил, че желае да му прости и като го повикал при себе си уж да се помирят, го поканил на пир, където го нагостил с месото на синовете му. След това проклятието било наследено от сина на Атрей Агамемнон, който оскърбил Артемида, убивайки свещения ѝ елен, поради което, за да умилостиви богинята и да осигури на флотата си безопасен поход до Троя, бил принуден да ѝ пренесе в жертва дъщеря си Ифигения. На свой ред той бил убит от невярната си съпруга Клитемнестра и любовника ѝ Егист, оцелял син на Фиест. Орест, синът на Агамемнон, отмъстил от своя страна за баща си, убивайки майка си и Егист". [10]

Като оформено достижение Омир бил продукт на Йония, част от елинската Мала Азия с принадлежащите ѝ острови. Омировите поеми са записани и фиксирани в днешния им окончателен вид най-късно в някой отрязък от времето през VI век пр.н.е. През същото столетие се поставя началото на гръцката наука, философия и математика. По това време в други части на света произтичат събития с извънредна важност. Конфуций, Буда и Зороастър, ако изобщо са съществували, могат да бъдат свързани с това столетие [11]. В средата на същото столетие Кир основава Персийската империя. Гръцките йонийски градове, на които персите предоставили известна ограничена автономия, вдигнали в края на VI век безплодно въстание, което било потушено от Дарий. Най-добрите жители на тези градове станали изгнаници. Някои философи от този период били бежанци, които скитали от град на град в пределите на още непоробената част на

елинския свят, разпространявайки там цивилизацията, съсредоточена до това време преди всичко в Йония. При своите странствания те срещали доброжелателното отношение на околните.

Ксенофан, чиято дейност процъфтява през последната част на VI в., разказва:

Ето какво ще е нужно в студената зима да кажем
до огъня греещ, на мекото ложе полегнали сити,
пиейки сладкото вино, с грах всеки път придружено:
"Кой си ти, откъде си? На колко години си, друже?
На колко си бил, когато мидийците тука нахлуха?"

Останалата част от Гърция успяла да запази независимостта си в битките при Саламин и Платея, след които Йония била за дълго време освободена. [12]

Гърция се разпаднала на голямо количество малки независими държави, всяка от която се състояла от град и заобикалящата го селска местност. В различни части на гръцкия свят равнището на цивилизацията било доста различно, само малко градове имали принос за общогръцките достижения. Спарта, за който по-нататък ще говорим по-подробно, имала голямо значение във военно, но съвсем не и в културно отношение. Коринт бил богат и процъфтяващ град, голям търговски център, но бил беден на велики хора.

Съществували и чисто земеделски, селски общества като знаменитата Аркадия, идилия за градските жители, но в действителност пълна с древни варварски ужаси.

Жителите на Аркадия се покланяли на Хермес и Пан. Те имали много култове към плодородието, при които често един прост стълб с правилна форма заменял статуята на бога. Козелът символизира плодородието, тъй като селяните били прекалено бедни, за да притежават бикове. Когато запасите от храна свършвали, статуята на Пан се подлагала на наказание. (Подобни неща се срещат и до днес в отделни китайски села). Там имало и цяло племе от хора, които били считани за вампири, вероятно заради запазилите се при тях човешки жертвоприношения и канибализъм. Според поверието всеки, вкусил плътта на принесения в жертва човек, се превръщал в такъв вампир. Имало също пещера, посветена на Зевс Ликейски (Зевс Вълка). В тази пещера за никого нямало спасение и всеки, прекарал известно време в нея, умираше за една година. Всички тези предразсъдъци все още процъфтявали през класическите времена. [13]

Пан, който първоначално носел името "Лаон" (както смятат някои), означаващо лакомник или пастир, придобил, когато Атина приела култа към него през V в. пр.н.е., след гръко-персийските войни, по-известната си титла, тълкувана в смисъл на Веообхващащо божество. [14]

Но в Древна Гърция ние можем да намерим много неща, в които бихме могли да видим религия според приетия от нас смисъл на думата. Тази религия не е свързана с олимпийските богове, а с Дионис, или Вакх. Това име, съвсем известно, предизвиква в съзнанието ни образа на бог със съмнителна репутация - бог на виното и пиянството. Но пътят, по който от култа към Вакх се е появил дълбокият мистицизъм, оказал толкова силно влияние върху много философи и дори изиграл своя роля при формирането на християнската теология, е доста забележителен и трябва да бъде разбран от всеки, който желае да изучи развитието на гръцката мисъл.

Дионис, или Вакх, бил отначало тракийски бог. Тракийците били по-малко цивилизовани от гърците, които се отнасяли към тракийците като към варвари. Като всички народи с примитивно земеделие, тракийците имали свои култове към плодородието, а също и бог, съдействащ за плодородието. Името на този бог е Вакх. Никога не е било напълно ясно дали Вакх е имал образ на човек, или на бик. Когато тракийците се научили да правят бира, започнали да представят състоянието на опиянение като божествено и да въздават хвала на Вакх. Когато по-късно познали виното и започнали да го употребяват, преклонението пред Вакх нараснало още повече. Функцията му да съдейства като цяло за плодородието станала отчасти подчинена на новата му функция, свързана с лозята и божественото безумие, породено от употребата на вино.

Не е известно кога култът към Вакх е бил пренесен от Тракия в Гърция. Явно това е станало малко преди началото на историческата епоха. Култът към Вакх бил посрещнат от ортодоксията

враждебно, но въпреки това се вкоренил в Гърция. В него имало голямо количество варварски елементи, като разкъсване на диви животни на късове и изяждането им целите в суров вид. Той съдържал също любопитен феминистичен елемент. Благородни матрони и девойки, събрани на големи групи, прекарвали цели нощи по голите хълмове в танци, предизвикани от екстаз, и упоение, отчасти алкохолно, но преди всичко мистично. Тази практика дразнела прекалено много мъжете, но те не се осмелявали да вървят срещу религията. В произведението си "Вакханки" Еврипид е изобразил красотата и варварството на този култ.

Успехът на Вакх в Гърция не е удивителен. Подобно на всички народи, достигнали бързо до цивилизацията, гърците, или поне определена тяхна част, развили в себе си любов към първобитното. Затова жадували за по-инстинктивен и изпълнен със страсти начин на живот от този, който им предписвал баналният морал. За мъжете и жените, които по принуда са по-културни в поведението, отколкото в чувствата, разсъдъчността е уморителна, а добродетелта изглежда бремене и робство. Това предизвиква съответна реакция в мислите, чувствата и поведението. Ние преди всичко ще се интересуваме именно от реакцията в областта на мисленето, но е необходимо да се кажат няколко думи и за реакцията в областта на чувствата и поведението.

Цивилизованият човек се отличава от дивака преди всичко по благоразумието, или, ако използваме един малко по-широк термин, по предвидливостта. Цивилизованият човек е готов заради бъдещи удоволствия да понесе страдания в настоящето, дори ако тези удоволствия са доста отдалечени. Този навик става важен с появата на земеделието. Нито животното, нито дивакът ще се труди през пролетта, за да си осигури храна за следващата зима, ако не се смятат малкото чисто инстинктивни форми на дейност като събирането на мед от пчелите или трупането на лешници от катериците. Но и в тези случаи няма предвидливост, има само пряк импулс за действие, полезността от който за бъдещето може да бъде доказана само от човека, наблюдаващ тези действия. Истинската предвидливост възниква само тогава, когато човек прави нещо не защото към това го подтиква непосредственият импулс, а защото разумът му говори, че в бъдеще ще получи полза от своя труд. Ловът не изисква предвидливост, защото доставя удоволствие, но обработването на земята е труд и не може да се извършва под влиянието на спонтанен импулс.

Цивилизацията подчинява импулсите не само с предвидливостта, която представлява самоуправляващ се контрол, но и със законите, обичаите и религията. Този контрол е взет още от варварството, но цивилизацията го прави по-малко инстинктивен и повече систематичен. Определени действия се квалифицират като престъпни и се наказват, други определени действия, макар че не се преследват от закона, се квалифицират като безнравствени и тези, които ги извършват, се подлагат на обществено осъждане. Институтът на частната собственост води след себе си подчиненото положение на жените и по правило появата на класата на робите. От една страна целите на обществото оказват натиск върху личността, а от друга, придобивайки навика да разглежда живота си в неговата цялост, личността все повече жертва своето настояще заради бъдещето.

Очевидно този процес може да отиде много далече, както се случва например със скъперниците. Но и без тези крайности благоразумието лесно може да доведе до загуба на много най-добри страни на живота. Поклонникът на Вакх въстава срещу благоразумието. Във физическо или духовно опиянение той отново придобива унищожената от благоразумието интензивност на чувството, светът се изправя пред него изпълнен с наслаждения и красота, въображението му изведнъж се освобождава от затвора на всекидневните грижи. Култът към Вакх създал така наречения "ентузиазъм", означаващ по етимология вселяване на бога в покланяния му се човек, който вярва в единството си с бога. Този елемент на опиянението [15], своеобразно оттегляне от благоразумието под влиянието на страстта, намира място в много най-велики достижения на човечеството. Животът щеше да е безинтересен без вакхически елемент, но присъствието му го прави и опасен. Благоразумието срещу страстта - това е конфликт, който преминава през цялата

история на човечеството. И той не е конфликт, при който не сме длъжни да подкрепяме изцяло само една от партиите.

Грубо казано, в сферата на мисленето трезвата цивилизация е тъждествена на науката. Но науката в чист вид не удовлетворява човека, хората се нуждаят също така от страсти, изкуство и религия. Науката може да ограничи знанието до известни предели, но не трябва и не може да ограничава въображението. Сред гръцките, както и сред по-късните философи някои изпитвали влечение към науката, други - към религията, а последните пряко или косвено дължат много на религията на Вакх. Кое се отнася особено за Платон, а чрез него това влияние се разпространило върху тези по-късни движения на мисълта, които в края на краищата се вплътили в християнската теология.

Култът към Дионис бил в първоначалната си форма варварски и в много отношения отблъскващ. Но той не оказал влияние върху философите в този си първоначален вид, а в одухотворената си форма, приписвана на Орфей, в аскетичната си форма, поставяща на мястото на физическото духовното опиянение.

Орфей е неясна, но интересна фигура. Едни твърдят, че е бил действителна личност, други го смятат за бог или въображаем герой. Според преданието Орфей, подобно на Вакх, е дошъл от Тракия, но изглежда по-вероятно той (или движението, свързано с неговото име) да е от Крит. Орфическите доктрини съдържат без съмнение много неща, имащи явно за свой първоизточник Египет, а влиянието на Египет върху Гърция се осъществява преди всичко чрез Крит. Казват, че Орфей е бил реформатор, разкъсан на късове от бесни менади, подбудени към това от вакхическата ортодоксия. Склонността на Орфей към музиката не е толкова забележима в ранните форми на легендата в сравнение с по-късните. Първоначално той е бил жрец и философ.

Каквото и да е било учението на самия Орфей (ако е съществувало), учението на орфиците е добре известно. Те вярвали в прераждането, учили, че в бъдеще душата я очакват или вечни, или временни мъки в зависимост от начина на живот тук, на земята. Стремели се към "пречистване", отчасти чрез пречистващи церемонии, отчасти чрез избягване на оскверняването. Най-правоверните орфици не употребявали месо, като правели изключение само по време на ритуали (когато храната се приемала сакраментално). Те смятали, че човекът е и земно, и небесно същество. От чистия живот небесният му дял нараствал, а земният намалявал. В крайна сметка той можел да стане едно цяло с Вакх и да се нарича "Вакх". Орфиците имали разработена теология, според която Вакх бил роден два пъти: първия път от майка си Семела, а втория - от бедрото на баща си Зевс.

Съществуват много форми на дионисевия мит. В един от митовете Дионис е син на Зевс и Персефона. Още като момче е бил разкъсан на парчета от титаните, които изяли цялата му плът с изключение на сърцето. Едни казват, че сърцето било дадено на Зевс от Семела, други - че Зевс сам го е погълнал. Във всеки случай това довело до второто раждане на Дионис. Разкъсването на диво животно и изяждането на суровото му месо от вакханките се разглеждало като възпроизвеждане на това, което титаните са направили със самия Дионис, и животното в известен смисъл представлявало вплъщение на бога. Титаните имали земен произход, но като изяли бога, станали притежатели на божествена искра. Така и човекът е отчасти земно, отчасти небесно същество, а вакхическите ритуали помагат за приближаването му към пълната божественост.

Еврипид влага в устата на орфическия жрец следното поучително признание:

Аз, Дионис, син на Зевс, съм във Тива.

Тук нявга Семела, дъщерята на Кадм,

роди ме без време на белия свят,

поразена от Зевсовия огън.

Бог, но придобил човешки вид,

приближавам струите на родните реки,

ето гробът и на майка ми къде е:

досами двореца руините на къщата

все още пушат - в тях живее
небесният огън, на гордата Хера
срещу майка ми върховния гняв...
Благодаря на Кдм: непристъпно
направил е светилището, него
отвсякъде скрил съм и с лозови
листа нежни и зелени обвил съм.
Напускайки нивите на Лидия златна,
И на Фригия, и на Персия полята,
Опалени от лъчите средобедни,
и стените на Бактрия, и при мидяните
като познах зимния хлад, арабите
щастливи посетих и обходих
цяла Азия, която край бреговете
на Соленото море си простира: в градовете
се издигат красиво стенните кули
и гъркът там заедно с варварите живее.

В някои гробници са намерени орфически плочки, съдържащи поучения за душата на умрелия: как да намери пътя в отвъдния свят и какво да говори, за да докаже, че е достойна за спасение. Тези плочки са начупени и непълни; най-пълната от тях (Петелийската плочка) има следното съдържание:

Ще намериш вляво от дома на Хадес извор,
до него близо бял кипарис е израснал.
До този извор не се приближавай.
Но ще намериш друг до Езерото на паметта,
плискащ вълните си хладни, със стражи до него.
Кажи: "Дете съм на Земята и Звездното небе,
но родът ми е само от Небето. Знаете това.
И ето, измъчван от жажда, умирам. Дайте ми
хладна вода, течаща от Езерото на паметта".
И те ще ти дадат да пиеш от светия извор,
и след това сред другите герои място ще получиш...

В друга плочка се казва: "Привет на тебе, преживелият страдание... От човек ти стана Бог". И в друга: "Щастлив и блажен си ти, на тебе ти е съдено от смъртен да станеш Бог".

Изворът, от който душата не трябва да пие, е Лета, носеща забрава; другият извор е Мнемозина, паметта. Ако жадува за спасение в отвъдния свят, душата не трябва да забравя нищо. Напротив, тя трябва да се сдобие с памет, превъзхождаща естествената.

Орфиците били аскетична секта, виното за тях било само символ, както по-късно причастието за християните. Търсеното от тях опиянение бил "ентусиазъмът", съюзът с бога. Те смятали, че по този начин придобиват мистично знание, непостижимо с обичайни средства. В гръцката философия този мистичен елемент е внесен от Питагор, също такъв реформатор на орфизма, какъвто е Орфей по отношение на Дионисиевата религия. От питагорийците орфическият елемент преминал във философията на Платон, а от него - в по-късната, вече напълно религиозна философия.

Някои явно вакхически елементи са се запазили навсякъде, където орфизмът е имал влияние. Един от тези елементи е феминизмът. Много от него има при Питагор, а при Платон феминистичният елемент довежда дори до искането за пълно равноправие на жените. "Женският пол - казва Питагор - е по-благочестив по своята природа". Друг вакхически елемент се състои в уважението към силната страст. Гръцката трагедия е израснала от Дионисиевите ритуали. Особено Еврипид почита двете основни божества на орфизма: Дионис и Ерос. Той не уважава студения и

самодоволен благонравен човек, когото в неговите трагедии обикновено докарват до лудост или по някакъв друг начин му навличат беда боговете, възмутени от неговото богохулство.

По традиция се смята, че гърците се характеризират с възхитителна безметежност (serenity), позволяваща им да съзерцават с олимпийско спокойствие страстта отстрани, подхождайки към нея от естетическа гледна точка. Това обаче е доста относителен възглед. Той е верен може би за Омир, Софокъл и Аристотел, но изобщо не е приложим за тези гърци, които пряко или косвено са били докоснати от вакхическото или орфическото влияние. В Елевсин - а елевсинските мистерии са били най-свещената част на атинската държавна религия - пеели химн, в който се казва следното:

Със своята високо вдигната чаша,
със своето безумно пиршество
в Елевсинската цъфтяща долина
ела ти, Вакх, на тебе - химн и привет!

Във "Вахканки" на Еврипид хорът на менадите е такова съчетание на поетичност и дивост, каквото е пряко противоположно на безметежността. Те прославят удоволствието да се късат крайниците на дивите животни и да се изяждат веднага в сурово състояние:

О как обичам на поляната,
когато във бесен свой бяг
дружината лека напред е,
да падна аз уморена,
със свещена небрида облечена.
Към върховете фригийски понесена,
на хищник храната жадувах
и свежата кръв от козел
преследвах по склона на хълма...

Танцът на менадите по планинските склонове не е бил само неистовство, бил е и бягство от бремето и грижите на цивилизацията в света на нечовешката красота и свобода, на вятъра и звездите. В по-свободно настроение те пеели:

Ще дойде ли милата нощ?
Цяла на Вакх ще я дам,
на танца - нозете си бели,
врата - на росата студена.
Млада сърна от усладата
на зелено поле е пленена.
Ето, избяга от хайката,
мина през здравата мрежа.
Със свирене нека ловецът
кучета праща след нея,
вятърът свири в краката й,
в полето лежи кръстопът.
Радва се в бяг край реката,
нищо, че идва умората;
тихо е, драго безлюдие,
никакъв шум между храстите.

Преди да повторите, че гърците са били "безметежни", опитайте се да си представите матроните от Филадельфия, държащи се по този начин, дори и в пиеса на Юджин О'Нийл.

Орфикът не е по-"безметежен" от предишния поклонник на Вакх. За орфика животът на този свят е страдание и скука. Ние сме привързани към колело, което, въртейки се, образува безкрайни цикли на раждане и смърт. Нашият истински живот е на звездите, но ние сме приковани към земята. Само по пътя на пречистването, самоотричането и аскетичния живот можем да избегнем този

кръговрат и да достигнем най-сетне екстаза на единението с Бога. Това изобщо не е възглед на хора, за които животът е лек и приятен. Това повече напомня религиозната песен на негрите:

Мисля да разкажа на Бог за всичките свои несгоди,
когато си отида у дома.

Не всички гърци, но повечето от тях са били хора, обземани от страсти, нещастни хора, борещи се със себе си, водени от интелекта по един път, а от страстите - по друг; те били надарени с въображение, за да постигнат небето, и своеволна претенция, създаваща ада. Имали правилото за "златната среда", но в действителност били невъздържани във всичко: в чистото мислене, в поезията, в религията, в греха. Именно съчетанието на интелекта и страстта ги правело велики, докато оставали такива, и никой не би преобразувал така света за всички бъдещи времена като тях. Техен прототип в митологията не е Зевс Олимпийски, а Прометей, донесъл огъня от небето и понесъл за това вечни мъки.

Ако обаче отнесем тази току-що посочена характеристика към всички гърци като цяло, това ще бъде същата едностранчивост като възгледа, приписващ "безметежност" на гърците. В действителност в Гърция съществували две тенденции: едната - емоционална, религиозна, мистична и откъдана, а другата - светла, емпирична, рационалистична, заинтересована от придобиване на знания за разнообразието на фактите. След като описва орфизма, Белох казва:

"Но гръцката нация била прекалено преизпълнена с юношески плам, за да приеме изцяло вярата, отхвърляща този свят и пренасяща истинския живот в отвъдното. В съответствие с това влиянието на орфическото учение се ограничавало в относително тесен кръг от посветени; орфизмът не оказвал никакво влияние върху държавната религия дори в общества, които, подобно на Атина, превърнали празнуването на мистериите в държавен ритуал и ги взели под защитата на закона. Трябвало да мине цяло хилядолетие преди тези идеи, наистина в съвсем други теологични одежди, да победят в гръцкия свят" [17].

Това е явно преувеличение, особено там, където става дума за елевсинските мистерии, изцяло пропъти от орфизма. Изобщо казано, тези, които имали религиозен темперамент, се обръщали към орфизма, докато рационалистите го презирали. Положението на орфизма може да се сравни с положението на методизма в Англия в края на XVIII-началото на XIX век.

Ние повече или по-малко знаем какво точно е възприемал образованият грък от своя баща, но знаем много малко за това, което е усвоявал в най-ранните свои години от майка си, която е била в значителна степен оградена от цивилизацията, носеща удоволствие единствено на мъжете. Изглежда вероятно дори през най-добрите времена образованите атиняни при целия си рационализъм, ясно изразен в съзнателни умствени процеси, да са запазвали усвояния от детството и от традицията по-примитивен начин на мислене и чувстване, на когото винаги е било съдено да доминира през напрегнатите периоди от време. Затова всеки един опростен анализ на гръцкия мироглед едва ли ще бъде правилен.

До най-близко време влиянието на религията, особено неолимпийската, върху гръцката мисъл се признаваше недостатъчно. Революционната в това отношение книга на Джейн Харисън "Пролегомени към изследването на гръцката религия" подчертава наличието както на примитивни, така и на дионисиеви елементи в религията на обикновените гърци. Произведението на Ф.М.Конфорд "От религия към философия" се стреми да обърне вниманието на изучаващите гръцката философия към влиянието, което религията е оказвала върху философията, но съчинението не може да се приеме изцяло, тъй като неговите концепции, фактически неговата антропология, не заслужават доверие. [18]

Доколкото ми е известно, най-убедителната концепция е формулирана от Джон Барнет в книгата му "Ранната гръцка философия", особено в глава II "Наука и религия". Той казва, че конфликтът между науката и религията настъпва в резултат от религиозното възраждане, преминало над Елада през VI век пр.н.е. заедно с пренасянето на мястото на действието от Йония на Запад. "Религията на континентална Елада - пише той - и религията на Йония са се развивали в доста

различни направления. По-специално култът към Дионис, дошъл от Тракия и само споменат от Омир, е съдържал в зародиша си съвсем друг начин за изследване на отношението на човека към света. Би било, разбира се, грешно да се приписват на тракийците някакви много възвишени възгледи, но няма съмнение, че гърците са виждали в явлението на екстаза потвърждение, че душата представлява нещо повече от нищожно друго "аз" и че само "извън тялото" тя може да прояви истинската си природа...

Изглежда, че гръцката религия е била готова да се издигне до равнището, достигнато вече от религиите на Изтока. Трудно е да се каже какво би спънало развитието на тази тенденция, ако не беше възникнала науката. Обикновено се смята, че гърците са били спасени от източния тип религия поради отсъствието при тях на жречество, но това е само грешно приемане на следствието за причина. Жречеството не създава догмите, макар че ги пази, защото те са вече създадени. Освен това през ранните периоди от своето развитие източните народи не са имали жречество във всеки един смисъл на думата. Гърция е била спасена не толкова от липсата на жречество, колкото от наличието на научни школи.

Новата религия - защото в един смисъл била нова, а в друг - стара като човечеството, - достигнала най-високата си точка на развитие с основаването на орфическите общини. Доколкото можем да съдим, първоначалната им родина била Атина, но след това те се разпространили с невероятна бързина в други райони, особено в Южна Италия и Сицилия. Тези общини били преди всичко асоциации, свързани с култа към Дионис; но те се отличавали с две нови за елините черти. Възприемали откровението като източник на религиозен авторитет и били специално създадени организации. Поемите, съдържащи тяхната теология, се приписвали на тракийския Орфей. Самият той слиза в Хадес, значи е надежден водач през всичките опасности, които обграждат безтелесната душа в отвъдния свят".

По-нататък Барнет говори за наличието на поразително сходство между орфическите вярвания и вярванията, преобладаващи в Индия приблизително по същото време, макар че, както твърди, не може и дума да става за съществуването на какъвто и да е контакт между тях. След това изяснява първоначалното значение на думата "оргия". Тя се употребявала от орфиците в смисъл на "причастие". Целта на участието се състояла в това да очисти душата на вярващия и да ѝ помогне да избегне кръговрата на раждането. За разлика от жреците, свързани с олимпийския култ, орфиците основали това, което ние можем да наречем "църкви", иначе казано - религиозни общества, в които чрез посвещение може да бъде приет всеки без разлика на своята раса или пол. Влиянието на тези общества довело до философската концепция като начин на живот.

БЕЛЕЖКИ

1. Аритметиката и отчасти геометрията са били известни на египтяните и вавилонците, но предимно под формата на чисто емпирични правила. Дедуктивното умозаключение от общи предпоставки е гръцко нововъведение.

2. Диана е римският еквивалент на Артемида. Последната се споменава в гръцкия Нов завет там, където в нашия превод се говори за Диана.

3. Тя имала двойник от мъжки пол, неин съпруг - "Повелителя на животните", но той е по-малко значителен. Много по-късно Артемида се отъждествява с Великата майка от Мала Азия.

4. Вж.: Martin P. Nilsson. *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, p. 11 и по-нататък.

5. Вж.: P.N. Ure. *The Origin of Tyranny*.

6. Например, гимел - третата буква от еврейската азбука - означава камила и знакът ѝ е условно изображение на камила.

7. K.J. Beloch. *Griechische Geschichte*. Chap. XII.

8. M. Rostovtsev. *History of the Ancient World*. Vol. I, p. 399.

9. "Five Stages of Greek Religion", p. 67.

10. H. J. Rose. *Primitive Culture in Greece*. 1925, p. 193.

11. Времето, когато развива дейността си Зороастър, обаче е доста предполагаемо. Някои сочат 1000 г. пр.н.е. Вж.: Cambridge Ancient History. Vol. IV, p. 207.
12. След поражението, което Атина претърпяла от Спарта, персите си върнали обратно цялото крайбрежие на Мала Азия, правата им върху което били признати от Анталкидовия мир (387-386 г. пр.н.е.). Приблизително петдесет години по-късно то било включено в империята на Александър Македонски.
13. H.J. Rose. Primitive Culture in Greece, p. 65 и по-нататък.
14. J.E. Tarrason. Prolegomena to the Study of Greek Religion, p. 651.
15. Имам предвид духовното, а не алкохолното опиянение.
17. R.J. Deloch. Griechische Geschichte. Bd. 1. Chap. I, s. 434.
18. От друга страна книгите на Корнффорд за различните диалози на Платон ми изглеждат изцяло възхитителни.

Глава II. МИЛЕТСКАТА ШКОЛА

Във всеки курс по история на философията на студентите най-напред се казва, че философията води началото си от Талес, който е казал, че всичко произлиза от водата. Което обезкуражава новака, стремящ се - вероятно не много упорито при това - да почувства онова уважение към философията, чиято поява явно е заложена в учебния план. Въпреки това има доста основания Талес да бъде уважаван, макар че може би повече като човек на науката, отколкото като философ в съвременния смисъл на думата.

Талес е роден в Милет, Мала Азия, процъфтяващ търговски град. В града имало много роби; сред свободното население между богатите и бедните се водела остра класова борба. "Отначало в Милет победил народът, избиващ жените и децата на аристократите; след това взели връх аристократите, които изгаряли живи своите противници, осветявайки градските площади с човешки факли" [1]. По времето на Талес подобна обстановка царяла в повечето градове на Мала Азия.

През VII и VI в. пр.н.е. Милет, подобно на другите търговски йонийски градове, преживял значително развитие в икономическо и политическо отношение. Намиращата се отначало в ръцете на земеделската аристокрация политическа власт постепенно преминала в ръцете на търговската плутокрация. Тя на свой ред отстъпила мястото си на тиранин, който (както обикновено ставало) получил властта с подкрепата на демократическата партия. Лидийското царство, простиращо се на изток от гръцките приморски градове, запазило дружеските си отношения с тях до падането на Ниневе (612 г. пр.н.е.). Падането на Ниневе развързало ръцете на Лидия и тя вече можела да обърне внимание на Запада, но в основни линии Милет успял да запази дружеските си отношения със съседната държава, особено с последния лидийски цар Крез, при който Лидийското царство било завоювано от Кир през 546 г. пр.н.е. Гърците поддържали значителни връзки и с Египет, чийто цар се нуждаел от гръцки наемници и отворил за гръцката търговия някои градове. Първото гръцко населено място в Египет било крепост, заета от милетски гарнизон; но през периода от 610 до 560 г. пр.н.е. най-голямо значение имал град Дафне. В него намерили убежище, спасявайки се от Навуходоносор (Ерем 43, 5 и сл.), Еремия и много други еврейски бежанци; но докато няма съмнение, че Египет е оказал влияние върху гърците, от страна на евреите подобно влияние нямало. Не можем да си представим, че Еремия е чувствал нещо друго освен ужас по отношение на скептичните йонийци.

Както казахме по-преди, най-доброто свидетелство, позволяващо да се определи времето, когато живее Талес, е това, че философът се прославил, предсказвайки слънчево затъмнение, което според астрономите е станало през 585 г. пр.н.е. Други данни, подобни на посоченото свидетелство, се съгласуват напълно с определението, че Талес е работил приблизително по това време. Предсказването на затъмнението не свидетелства за прекомерна гениалност на Талес. Милет се намирал в съюзнически отношения с Лидия, която поддържала културни връзки с Вавилония. А

вавилонските астрономи открили, че затъмненията се повтарят през около 19 години. Те могли да предсказват съвсем успешно лунните затъмнения, но когато ставало въпрос за слънчево затъмнение, обърквало ги обстоятелството, че затъмнението можело да се вижда от едно място и да не се вижда от друго. Следователно са могли единствено да знаят, че по еди кое си време може да се очаква затъмнение, и това вероятно е всичко, което е знаел Талес. Нито той, нито вавилонските астрономи са разбирали от какво е обусловена цикличността на затъмненията.

Казват, че Талес пътувал до Египет и донесъл оттам за гърците сведения по геометрията. Всички познания на египтяните в областта на геометрията се състояли преди всичко от чисто емпирични примери. И няма никакви основания да мислим, че Талес е достигнал до дедуктивни доказателства, каквито например са били открити от гърците по-късно. Вероятно Талес е открил как, използвайки наблюденията, направени от две крайбрежни точки, може да определи разстоянието до кораб в морето, а също и как, знаейки колко е дълга сянката на пирамидата, може да намери нейната височина. Приписват му се много други геометрични теореми, но явно по грешка.

Талес е един от седемте гръцки мъдреци. Всеки от тях се прославил с някакво мъдро изказване. Според преданието изказването на Талес се състояло в това, че "водата е най-доброто нещо".

Както съобщава Аристотел, Талес мислел, че водата е първична субстанция, а всички останали се образуват от нея, твърдял също, че Земята се намира върху вода. Според Аристотел той казвал, че магнитът има душа, защото привлича желязото; и по-нататък - че всички неща са пълни с богове [2].

Идеята, че всичко е възникнало от водата, трябва да се разглежда като научна, а съвсем не като абсурдна хипотеза. Преди двадесет години възгледът, че всичко се състои от водород, който съставя две трети от водата, беше призната гледна точка.

Гърците са били прекалено смели в своите хипотези, но милетската школа най-малкото е била готова да изпита своите емпирично. За Талес са известни прекалено малко неща, за да можем да възстановим съвсем удовлетворително неговото учение, но за неговите последователи в Милет се знае знае значително повече, затова е разумно да предположим, че нещо от съдържащото се в техните възгледи е дошло от Талес. И науката, и философията на Талес са били груби, но са били способни да стимулират както мисълта, така и наблюдението.

За Талес има много легенди, но не мисля, че за него е известно нещо повече от фактите, които споменах. Някои от тези истории са изумителни, като тази например, която Аристотел разказва в своята "Политика" (1259a):

"Когато упрекнали Талес за бедността му, в смисъл - заниманията с философия не носят никакви приходи, разказват, че Талес, като предвидил по астрономически данни богатата реколта от маслини, още преди да изтече зимата използвал събраната от него малка сума пари, за да наеме от притежателите им всички маслобойни в Милет и Хиос; маслобойните Талес успял да наеме евтино, тъй като никой не го конкурирал. Когато настъпило времето за бране на маслини, много хора внезапно започнали да търсят маслобойни. Тогава Талес давал срещу пари наетите от него маслобойни за каквато сума пожелал. Като натрупал по този начин много пари, той доказал, че при желание и философите могат да забогатееят лесно, само че това не е предмет на техните интереси".

Анаксимандър, вторият философ от милетската школа, е много по-интересен от Талес. Датите на живота му са неопределени, но казват, че през 546 г. е бил на 54 години [3]. Има основание да се предполага, че това е близо до истината. Анаксимандър твърдял, че всички неща са произлезли от една първична субстанция, но не водата, както мислел Талес, а някаква напълно неизвестна ни субстанция. Първосубстанцията е безкрайна, вечна, намира се извън времето и "обхваща всичките светове", защото Анаксимандър смятал нашия свят само за един от множество светове. Първосубстанцията се превръща в различните известни ни субстанции, а те преминават от една в друга. По този повод Анаксимандър прави важна и значителна забележка:

"А от каквото възникват нещата, в същото свършват според необходимостта. Защото търпят за нечестивостта си наказание и получават възмездие едно от друго в установеното време".

Идеята както за космическа, така и за човешка справедливост играе такава роля в гръцката религия и философия, каквато е трудно да бъде разбрана напълно от нашия съвременник. Наистина, самата наша дума "справедливост" едва ли изразява нейното значение, но е трудно да се намери някаква друга дума, която да бъде предпочетена. Явно Анаксимандър изразява следната мисъл: необходимо е водата, огънят и земята да съществуват на света в определени пропорции, но всеки елемент (разбиран като Бог) се стреми вечно да разшири своите владения. Съществува обаче някакъв вид необходимост, иначе казано - естествен закон, който постоянно възстановява равновесието. Там, където например е имало огън, остава пепел, с други думи - земя.

Това понятие за справедливост - да не се престъпват установените от векове граници - е едно от най-дълбоките гръцки убеждения. Както хората, така и боговете са подчинени на справедливостта, но тази висша сила не е лична сила, не е някакъв върховен Бог.

Анаксимандър полага доказателството на своята идея, според която първосубстанцията не може да бъде нито вода, нито който и да е друг известен елемент, върху следния довод: ако един от елементите е основен, той би погълнал всички останали елементи. Аристотел ни съобщава, че Анаксимандър е разглеждал известните му елементи като стихии, намиращи се помежду си в отношение на противоположност. "Въздухът е студен, водата влажна, огънят горещ". Затова "ако един от тях [от елементите - Бел. рус. прев.] е безкраен, останалите отдавна биха загинали". Следователно първичната субстанция трябва да е неутрална в космическата борба.

Според Анаксимандър съществува вечно движение; в хода на това движение са се образували световите. Те не са възникнали като резултат от творение, както се смята в юдейската и християнската теология, а като резултат от развитие. Еволюцията е имало и в животинското царство. Живите същества са се появили от влажен елемент, изпаряващ се под лъчите на слънцето. Като всички останали животни, човекът е произлязъл от рибите. Трябвало е да произлезе от друг вид същества, защото поради характерния за него дълъг детски период при своята поява изобщо не би могъл да оживее.

Анаксимандър е извънредно любопитна фигура в научно отношение. Казват, че е първият човек, създал картата. Той твърдял, че Земята има форма на цилиндър. До нас са стигнали най-различни свидетелства, според които е смятал Слънцето ту за равно по размери на Земята, ту за превъзхождащо я по големина двадесет и седем или двадесет и осем пъти.

Навсякъде, където Анаксимандър е оригинален, възгледите му носят научен и рационалистичен характер.

Анаксимен - последният от милетската триада - далеч не е толкова интересен като Анаксимандър, но прави известна важна крачка напред. Датите на живота му са съвсем неопределени. Несъмнено е живял след Анаксимандър и вероятно разцветът на дейността му е предшествал 494 година пр.н.е., защото през тази година Милет бил разрушен от персите при потушаването на йонийското въстание.

Анаксимен казвал, че основна субстанция е въздухът. Душата се състои от въздух, огънят е разреден въздух, сгъстявайки се, въздухът става първо на вода, а след това, при по-нататъшно сгъстяване, на земя и накрая на камък. Тази теория има това достоинство, че прави разликите между отделните субстанции количествени, зависещи изключително от степента на сгъстяване.

Той смятал, че Земята прилича по форма на кръгла маса и че въздухът я обгръща. "Както - казва той - нашата душа, която е въздух, ни поддържа, така диханието и въздухът обхващат целия свят". Все едно светът диша.

Анаксимен предизвиквал през древността по-голямо възхищение от Анаксимандър, макар че почти всяко съвременно общество би дало противоположната оценка. Той оказал значително влияние върху Питагор, а също така и върху много следващи философски теории. Питагорийците открили, че Земята има форма на кълбо, но атомистите споделяли възгледа на Анаксимен, според който Земята има форма на дъска.

Милетската школа е важна не със своите постижения, а със своите търсения. Тя се появява благодарение на контакта на гръцкия дух с Вавилония и Египет. Милет бил богат търговски град; благодарение на връзките му с много народи първобитните предразсъдъци и суеверия в града били отслабени. Докато Йония не била покорена в началото на V в. от Дарий, в културно отношение тя била най-важната част от елинския свят. Религиозното движение, свързано с Вакх и Орфей, почти не я засегнало; религията ѝ била олимпийска, но явно на нея не се е гледало сериозно. Философските теории на Талес, Анаксимен и Анаксимандър трябва да се разглеждат като научни хипотези и те рядко изпитват върху себе си никакви неуместни влияния на антропоморфни стремежи и нравствени идеи. Поставените от тях въпроси заслужавали внимание и смелостта им въодушевила бъдещите изследователи.

Следващият стадий в развитието на гръцката философия, свързан с гръцките градове в Южна Италия, е по-религиозен и конкретно по-орфична по своя характер. В някои отношения той е по-интересен; неговите достижения са по-забележителни, но по духа си той е по-малко научен от милетската школа.

БЕЛЕЖКИ

1. M. Rosfovlsev. Hisiory of lthe Ancieni World. Vol. I, p. 204.
2. Д.Барнет (J.Bunwt. Early Greek Philosophy, p. 51) поставя това изказване под въпрос.
3. Възможната година, когато се появява първото гръцко философско произведение - съчинението на Анаксимен "За природата" - Бел. рус. ред.